

Autorka habilitační práce: Veronika Řeháková

Název: *Christologie a soteriologie Matthiase Josepha Scheebena a jeho vliv na světovou a českou teologii*

Nakladatelství: Karolinum

ISBN 978-80-246-6149-0, ISBN 978-80-246-6162-9 (pdf)

Abstrakt:

Čtenář drží v rukou vůbec **první pojednání v českém jazyce, jehož primárním předmětem zájmu je dogmatickoteologické dílo kolínského teologa M. J. Scheebena**, respektive jeho klíčové aspekty. Tímto počinem se řadíme k více než stovce knih a článků, které byly od roku 1861 až dodnes sepsány v různých cizích jazycích. Monografie má napomoci překlenout dvojnásobnou propast, zapříčiněnou čtyřicetiletou nadvládou komunistické strany: jednak trhlinu v předávání české dogmatickoteologické reflexe, jednak dlouhodobou izolaci české katolické teologie od oné světové. Jde nám tedy na jedné straně o navázání na předešlé generace českých dogmatiků ohledně zájmu o dědictví německého myslitele Scheebena, na straně druhé o vzájemné sdílení daného předmětu se zahraničními odborníky.

Cílovým bodem našeho snažení je analytické a kritické uchopení Scheebenova odkazu především v oblasti christologie a soteriologie. Ačkoli i druhé téma věnované recepci díla kolínského profesora na scéně světové teologie a v oblasti české katolické teologie obsahuje celou řadu zcela nových zjištění, jedná se stále o širší kontext našeho hlavního záměru.

Knihou sestává ze tří částí. **První** je svým obsahem i metodou zpracování historická. Zde se stručně představuje životní příběh Matthiase Josepha Scheebena a dává se nahlédnout do společenských a politických souvislostí, v nichž žil a jež podmiňovaly jeho teologickou reflexi. V nelehkých dobách měly Scheebenovy spisy pomáhat v úsilí o ukotvení identity křesťanské víry i katolicity, a to i v těžkém čase *Kulturkampfu*. Byl to zápas bez nadsázky o přežití, který se pochopitelně odehrával také na rovině tak zvané apologetiky. Německý teolog chtěl svým současníkům zprostředkovat křesťanskou víru coby relevantní, věrohodnou a životodárnou. Jeho konstantním požadavkem byl apel na „praktičnost“ teologie, která by se měla reálně projevovat v každodenním životě věřícího i církve jako společenství. Příběh meckenheimského rodáka ukazuje soulad mezi životem a dílem, což ostatně souzní s nápisem na jeho náhrobku: „... *obiit M. J. Scheeben integritate vitae, doctrina, scriptis eximius*“. Vzhledem k předchozím zpracováním se nám podařilo objevit zajímavý doplňující detail, který se týká Scheebenovy obhajoby před soudem v roce 1877 ohledně incidentu v Marpingen.

Druhá část této monografie se soustředí na Scheebenovo dogmatickoteologické dílo a je rozvržena do tří kapitol. První (celkově třetí) je jakousi předsíní či vstupní prostorou pomyslné budovy myšlenkového dědictví kolínského profesora. Přibližuje dobový kontext zmíněné teologické disciplíny, uvádí seznam autorových spisů, zkoumá hlavní prameny a základní struktury jeho myšlení. Zde navrhuje nové členění na dílo dogmatické a spirituálněteologické, přičemž podtrhuje, že se obě oblasti prolínají. Při definování autorových myšlenkových struktur v dogmatické teologii jsme našli jistou blízkost s metodou aplikovanou po Druhém vatikánském koncilu. Scheeben v zásadě člení traktáty na dva základní, po sobě následující kroky, které ukazují na primární část (pozitivní teologie) a druhou,

tak zvaný *intellectus fidei*, pro niž užívá uvedený termín. V monumentálním díle *Handbuch der katholischen Dogmatik* jsme prozkoumali četnost odkazů na spisy konkrétních teologů od starověku po první polovinu devatenáctého století. Autorem, na nějž se nejčastěji odkazuje, je představitel vrcholné scholastiky Tomáš Akvinský. Jako druhý figuruje Augustin z Hippo, třetí pak Bonaventura z Bagnoregia, čtvrtý je pozdní scholastik Francisco Suárez, pátý barokní teolog Denis Pétau a šestý Petr Lombardský. Na otázku, zda v Scheebenově myšlení existují po sobě jdoucí etapy a vývoj, není snadné odpovědět. O prvním, druhém či třetím Scheebenovi hovořit nelze. V průběhu analýzy jsme shledali, že v díle dotyčného autora existuje kontinuita, kterou však provází neustálé prohlubování, jež se týká zejména klíčových témat, jako je třeba otázka primárního účelu vtělení nebo pojmání Kristovy oběti.

Celkově čtvrtá a pátá kapitola se zaměřují na recepci daného odkazu ze strany jeho současníků, a zvláště následujících generací, což zahrnuje dlouhé období od roku 1861 až do dnešních dnů. Nejprve vypočítáváme počiny badatelů z nejrůznějších končin katolického světa, z nichž největší podíl náleží německé dogmatické obci. S výjimkou podrobnějších zkoumání ohlasu kolínského profesora v německé dogmatické teologii jsme se nesetkali s obdobným úsilím ze strany teologů jiné jazykové oblasti, natož pak se snahou celistvěji uchopit recepci díla našeho autora na rovině světové katolické teologie. Podtrhujeme tak originalitu a přínosnost našeho počínu, který mimo jiné ukazuje na trvalý zájem o vybraná témata Scheebenova myšlení napříč světovou teologií. Velmi zajímavá je z našeho hlediska oblast polské katolické teologie, kde jsme konstatovali zejména v posledních třech desetiletích značný zájem o zpracování Scheebenova myšlenkového odkazu. Nikdo ale zatím tento trend nezkoumal.

V našem národním prostoru jde o **první zmapování recepce Scheebenova odkazu českými katolickými teology vůbec**. Zmínky a inspirace z díla kolínského profesora jsme uváděli přehledně, chronologicky podle autorů. Vyhodnocovali jsme nejen jednotlivosti či obecnější rysy jejich práce se Scheebenovými texty, nýbrž zároveň i teologickou reflexi samotného německého teologa. Ve dvou zkoumaných obdobích 1861–1918 a 1918–1948 nás překvapilo široké povědomí o Scheebenovi coby významném protagonistovi tak zvané obnovené německé teologie. Figuroval v nejrůznějších kolektivních publikacích, v monografiích a časopiseckých článcích, mezi jejichž čtenáře patřil jak klérus, tak laici. Recepce se týkala všech traktátů dogmatické teologie, včetně epistemologie. Na základě zjištěného lze konstatovat, že česká dogmatika si udržovala blízkost a komunikaci se svou německou „kolegyní“. Nejvýraznější zájem z kvalitativního a kvantitativního hlediska představuje období třicátých a čtyřicátých let dvacátého století. Po roce 1948 se zásahem nového politického režimu obeznámenost se Scheebenovým dědictvím značně umenšuje. Sestupný trend více méně přetrvává i po roce 1989. Konstantní a nejčastěji zpracovávanou tematikou v průběhu jednoho a půl století je působení Ducha svatého a nauka o milosti. Obrozenecký trend české katolické teologie oslovovat laiky prostřednictvím česky psaných dogmatik (J. V. Jirsík) chronologicky předchází tutéž snahu německého teologa, nicméně v období po něm se protagonisti tohoto směřování v českém prostoru (F. Žák, R. Dacík, J. Zvěřina a další) mohli u Scheebena ve svém snažení také inspirovat.

Zmíněná pátá kapitola tak zároveň představuje zvláštní řez dějinami české katolické teologie. Pozorný čtenář mohl zahlédnout některé charakteristiky naší teologické tvorby v průběhu více než sto padesáti let, včetně fenoménu české exilové teologie, uvědomit si

dobové faktory ovlivňující jednak teologii, jednak život místní církve a seznámit se s mnohdy těžkými životními příběhy nejen kněží, ale i studentů diecézních seminářů a řeholních učilišť.

Právě konstatovaným mnohovrstevným zájmem o Scheebenovu teologickou reflexi plně ospravedlňujeme potřebu zpracování jejích vybraných témat. Zcela pochopitelně se v tomto našem hledání nabízí jako velmi vhodná právě jeho christologie a soteriologie, které jsou základním východiskem jakékoli další dogmatické reflexe. Navíc platí, že Scheebenovo zpracování christologie a soteriologie nebylo ze strany badatelů podrobeno detailnějšímu kritickému zkoumání.

Třetí část monografie má tedy za cíl uvést čtenáře do problematiky Scheebenovy christologie a soteriologie. Zdůrazňujeme, že aplikujeme metodu systematickoteologické analýzy myšlenkových struktur, přičemž nám jde nikoli pouze o rozbor textů a dokumentaci, nýbrž také o konfrontaci autorova myšlení s dnešním stavem christologické reflexe a v neposlední řadě i o hledání přínosnosti jeho formulací vzhledem k samotnému věřenému mystériu. Jinými slovy se jedná o dialog dneška se Scheebenovým myšlenkovým odkazem a – nakolik je to možné – o uvádění jeho poselství do teologického diskurzu jednadvacátého století.

V obou hlavních spisech – „populární“ dogmatice *Die Mysterien des Christentums* a akademickém manuálu *Handbuch der katholischen Dogmatik* – se projevuje autorův systematickochristologický přístup, který ontologickou a funkcionální christologii striktně neodděluje, ale utváří z nich kompaktní celek, v němž jedna tematika plynule přechází do druhé. Uvedená zpracování se díky odlišnosti zaměření na odlišné adresáty ukázala jako komplementární.

Ve třech kapitolách se postupně zaměříme na témata, která v daném myšlenkovém výkonu představují jeho nosné struktury. Za prvé se přibližujeme Scheebenovu práci s Písmem, konkrétně ji podrobujeme kritickému zkoumání přímo v oblasti jeho christologické reflexe. Boží slovo pro německého teologa není pouze zjevení, ale obsahuje myšlenkové teologické struktury. Konkrétně to znamená, že v některých pasážích tak zvané pozitivní teologie (*auditus fidei*) představuje Bible, zvláště Nový zákon, startovní bod jeho reflexe. Nejde však o systematicky aplikovaný krok, neboť jindy autor vychází z vyznání víry. Kolínský profesor taktéž hojně využívá Písmo v tak zvané spekulativní dogmatice (*intellectus fidei*). Konkrétním příkladem kompaktnosti jeho christologie postavené na Písmu a její spekulativní složky je „dvoustupňovost“ Ježíšova ponížení. Jeho sebevydání (*Selbsthingabe*), jenž spočívá v přijetí limitů lidské existence a posléze v naprostém pokoření se ve smrti, koresponduje se dvěma stupni kenóze Božího Syna v *hymnu Filipanům* (*kenósis* a *taipenósis*). Kladně můžeme ocenit i jeho snahu stavět na svědectví Nového zákona jako celku a rozlišovat různé úhly pohledu novozákonních knih na Krista, což vzdáleně připomíná náběh na vnímání vícero christologií. Ani zde se však nejedná o systematictější přístup, avšak pouze o náznak, předjímku pozdějšího přístupu k dané problematice.

Kamenem úrazu je však navzdory právě konstatovanému naprostá nedostatečnost, ba **nepřítomnost rozvinutější biblické teologie a ignorování historicko-kritického přístupu k posvátným textům, který by bral v potaz lidského svatopisce a jeho dobovou i kulturní podmíněnost**. Pro německého myslitele je Bible mnohem více slovo Boží, v němž lze za pomoci Ducha svatého nalézat nespočet významů, ale kterému chybí ukotvení v historické události a v lidském autorství. Tento esencialistický, ontologický důraz na významovou stránku Písma koresponduje s důrazem na Kristovo božství v christologii. Stinným příkladem může být

ne zcela vyjasněný poměr Starého a Nového zákona, který bychom dnes definovali jako kontinuitu a zároveň gigantický přesah. Pro Scheebena se zdá být určující myšlenka, že téměř vše ve Starém zákoně má odkazovat na Krista. Podobně se jeví i osvětlování jeho originální teorie oběti, kterou až vehementně podkládá starozákonními předobrazy. V prezentaci novozákonní christologie nedokáže vnímat trojiční rozměr některých partií, což patrně souviselo se sektoriálním myšlením manualistické epochy, takže příčná propojení témat jednotlivých traktátů bývala výjimkou.

Druhým, zároveň nejrozsáhlejším tématem jsou Kristovy úřady proroka, kněze a krále, které na jedné straně náleží do širšího rámce tak zvaných christologických titulů, na straně druhé – jak je definuje sám Scheeben – vedou k uskutečnění účelu spasení, tedy spadají do soteriologie. **Kristovy tři hierarchické úřady** se ukázaly být **bohatým a dosud hlouběji nezpracovaným tématem**. Naše analýza autorových textů a spisů některých jeho současníků pomohla upřesnit konstatování, podle něhož byl kolínský profesor první, kdo vnímal tyto úřady jako součást soteriologie. Scheeben však určitě nebyl prvním, nýbrž jedním z prvních katolických teologů, kdo si takto ve své době inovativně počínali.

Mezi kladné stránky Scheebenovy reflexe patří, že se mu daří ukázat provázanost jak Kristových hlavních hierarchických úřadů, tak i dalších christologických titulů. Dále jsme mohli u všech tří úřadů vnímat jejich funkci zjevitelskou a vykupitelsko-spasitelskou. Ačkoli Scheeben ještě neuměl uchopovat christologické tituly prostřednictvím trojího kroku *analogie entis*, jak to nacházíme v originálním zpracování profesora Pospíšila, jeho právě popsané počínání naznačeným směrem ukazuje. První dva kroky, tvrzení a popření, spadají spíše do oblasti funkcionální christologie, zatímco krok absolutní míry jasně vstupuje na pole christologie ontologické.

S centrální rolí Kristova kněžství na jednu stranu souzní vyjádření Druhého vatikánského koncilu ohledně služebního kněžství, které zastřešuje ostatní úřady. Na druhou stranu se sem promítá silná klerikální podoba tehdejší katolické církve a snaha vymezit se proti nekatolickým teologiím o laickém, dnes bychom řekli spíše křesťanským kněžství Krista, které však je pro Kristovo pozemské působení podstatné (nekněžský kněz). Taktéž silně dobově církevně i společensky podmíněné je vnímání Kristových úřadů spíše jako mocenských rolí než jako služby. Onu služebnost (srov. např. *Mk 10,45*) vidíme zejména v předvelikonočním Ježíšově působení, zatímco ony projevy moci spíše po jeho oslavení. Je patrné, že Scheeben vnímá Ježíše mnohem více jako oslaveného Pána než jako trpícího Služebníka.

V čem kolínský profesor nepřekročil hranice manualistické dogmatiky a nenaslouchal textům svých výrazných vzorů, Akvinského ani Suáreze, je absence příběhu Ježíše z Nazareta. Jím uváděná *mysteria vitae Christi* zcela opomíjí předvelikonočního Ježíše. Právě zde – podobně jako v přístupu k Písmu – kulhá jeho christologie na jednu stranu: **Kristův ontologický status a božství naprosto zastiňují jeho lidství**, což kupříkladu znamená, že Ježíšova osobnost neprochází přirozenými proměnami lidské existence. Podobně ahistorickou tendenci jsme identifikovali také u Scheebenova pojetí Kristova království, které není odlišeno od pozemské podoby církve a které vykazuje převážně znaky eschatologického naplnění a ontologicky pojímaného ideálu. V jeho době však již jiní velcí katoličtí teologové církev a Boží království sice vzájemně neodtrhovali, nicméně jasně rozlišovali, konkrétně například J. A. Möhler a J. H. Newman. Potvrzuje se zde, že interpretace biblického textu a jednotlivé traktáty dogmatické teologie jsou nevyhnutelně spjité nádoby.

Scheebenovo řešení otázky primárního účelu vtělení udává hlavní směr funkcionální christologie a koresponduje s jeho antropologií. Cílový bod procesu spásy není pouze ospravedlnění, nýbrž zbožštění, přičemž Kristus představuje vzorovou a finální příčinu jak pro lidstvo, tak i pro veškeré tvorstvo. Scheeben staví křesťanovi před oči dvojí ideál: za prvé se stát druhým Kristem, mít účast na jeho třech úradech, a tak zprostředkovávat službu Bohu i ve jménu ostatního stvořeného světa; za druhé být uveden do přátelství s Bohem, do účasti na životě a oslavování Nejsvětější Trojice. Tento dvojí cíl koresponduje s dvojitým vztahem křesťana ke Kristu Bohočlověku: za prvé následování člověka Ježíše Krista; za druhé spodobení se s Božím Synem a oslavování Boha Otce v Duchu svatém. Zatímco tento optimistický pohled na člověka silně oslovoval čtenáře a vtahoval je svým způsobem mystagogicky do tajemství samotného Krista, je nutno upozornit na nerovnováhu ze Scheebenovy strany. Napodobování Krista v jeho spíše neměnné „nadlidské“ přirozenosti se jeví více jako lidsky neuskutečnitelné. Vše pak sklouzává v kult, zatímco následování je vyhrazeno jen vyvolencům, svatým. Vidíme zde, že vyváženost, či nevyváženost mezi ontologickou a funkcionální christologií se nevyhnutelně promítá do sebepojetí člověka, do toho, jak pojímá své místo ve světě a církvi, do jeho prožívané spirituality. Kolínský profesor však zároveň přináší podněty, které se dočkaly hlubšího promýšlení až v průběhu dvacátého století, mimo jiné na Druhém vatikánském koncilu.

Další souzvuk se současnou teologickou reflexí spočívá v tom, že v Scheebenových textech, zvláště v *Die Mysterien des Christentums*, **jednotlivá tajemství víry vyvěrají z „hlubiny“ Trojice.** Vnitrobožské vztahy jsou pravzorem vtělení, Kristova pomazání ke službě a také vrcholného momentu spásy – oběti kříže. Propojování tajemství kříže a mystéria Trojice nebylo až do sedmdesátých let minulého století běžné, a proto není vyloučeno, že německý teolog mohl jistým způsobem pozdější myslitele inspirovat.

Poslední téma naší knihy, pojednávající o soteriologických kategoriích v Scheebenových hlavních spisech, je z hlediska dosavadního bádání vsutku polem neoraným. Stinnou stránkou výkonu kolínského profesora je značná nepřehlednost a absence jasnější struktury prezentace zmíněných kategorií, k čemuž pravděpodobně přispěla značně nerozvinutá biblická teologie. Náš autor si rovněž neuvědomoval, že soteriologická terminologie je výrazně analogická, že vlastní význam Kristova spasitelského díla se vymyká jednoznačné kategorizaci.

Výrazným a současně kladným rysem je **autorova kritika tehdy dominující kategorie zadostiučinění a částečné s ní spojené úsilí vyrovnat se s myšlenkami Anselma z Canterbury.** Namísto právě uvedené soteriologické kategorie považuje Scheeben za ústřední kategorii oběti, kterou také originálním způsobem rozvíjí. V jeho pojetí obsahuje oběť jak usmířující, tak oslavný moment a současně koresponduje s jeho negativním a pozitivním aspektem spásy, a tudíž i s jeho řešením otázky primárního účelu vtělení (zbožštění a oslavení, Kristus coby vzorová a finální příčina). Problém ovšem tkví v tom, že kolínský profesor neměl k dispozici biblickoteologické zpracování významu jednotlivých druhů starozákonních obětí. Zároveň je zřejmé, že v katolické dogmatice devatenáctého století se jedná o ne zcela běžný koncept spásy. Ba co víc, **Scheebenova výjimečnost či velikost se ukazuje v kompaktním a provázaném promýšlení klíčových otázek nauky o spáse: na jedné straně stojí dvojestupňovost spásy a s tím korespondující řešení otázky primárního účelu vtělení a na straně druhé pak spásonosné účinky (finální účel spásy) a centrální soteriologická kategorie oběti, jež souvisí s Kristovou ústřední funkcí jako velekněze.** I zde je třeba hledat

praktické vyjádření zmíněného konceptu oběti. Vykupující, usmiřovací účinek mešního, liturgického slavení je zahrnut do proměňujícího, díkuvzdávajícího a oslavného charakteru. Jinými slovy, skrze eucharistii se křesťan proměňuje v Krista a stává se Božím synem v jediném Synu. Opět můžeme ocenit Scheebenovo vykročení směrem k současnému pojetí eucharistického slavení. **Právě předložené souvislosti osvětlují soteriologickou reflexi našeho autora jsou naším přínosem.** Nic srovnatelného se nám v sekundární literatuře nepodařilo nalézt.

Ještě jednou podtrhněme, že **kolínský profesor usiluje o další rozměr analogie víry, tj. aby se obsah víry propisoval do oblasti různých formálních přístupů k němu, kupříkladu do spirituality a liturgie.** Scheeben svým „programovým“ prohlášením o praktičnosti teologické reflexe chtěl následovat středověké mistry-světce, u nichž se snoubila nauka a život, respektive intelektuální, teologická činnost na jedné straně a jejich spiritualita na straně druhé. I on sám se stal vzorem pro německé, české a další teology následujících generací, kteří jeho způsob sdělování víry vyzdvihovali a označovali za relevantní pro své souvěrce. K tomu přispívala nejen formální stránka textů (obrazný jazyk, citáty z Písma apod.), ale hlavně životodárný a motivující obsah spásné nauky – cíl spočívající ve zbožštění.

Ačkoli Scheebenova teologie jako celek patří z dnešního hlediska do jiné historické epochy, jeho pokus o trojiční pojetí komplexu teologie, jednotlivé impulsy i přístupy k teologii jako ke zdroji duchovního života pro všechny věřící jsou stále platné pro současnost i budoucnost. Dnešní katoličtí teologové tak mohou nabývat vědomí o jednom z důležitých zdrojů uvedených tendencí, které se v naší době mnohým mohou zdát samozřejmé. A protože boj o Boží pravdu vnímanou ve světle víry a zdravého rozumu nikdy neskončí, je třeba, abychom nebyli zapomětliví a jako „moudří hospodáři a učedníci Božího království vynášeli ze svého pokladu nové i staré“ (srov. *Mt* 13,52), ať už z řad českých teologů či těch zahraničních.

Scheebenova christologie a soteriologie se tak nachází na rozhraní věků – jednou nohou zůstává v manualistice, druhou vykročuje směrem, v němž pak pokračují následující generace, včetně té naší.